

A HITELESHELY A KÖZHITELŰSÉG FEJLŐDÉSÉBEN ÉS III. BÉLA SZEREPE

A hiteleshely a régi Magyarország írásbeliségének talán legjellegzetesebb intézménye, egész Európában sem talál párjára. Magyarországi volt és maradt a *locus credibilis*, vagy *locus authenticus*, mely a XII. sz. legvégétől, egészen a kiegyezés utáni évtized elejéig szolgálta az országlakosok írásos közhitelűség iránti igényét.¹ Értékelő véleményt legutoljára Mályusz Elemér alkotott róla a Thuróczy-krónikáról és forrásairól megjelent munkájában. „A világi papság testületei, a káptalanok és a szerzetesi, valamint a Johanna lovagrendi konventek, mint hiteleshelyek azt az írásos munkát végezték Magyarországon, amely más, polgári jellegű országokban, mint Itáliában, főleg a közjegyzők feladata volt. Amíg a fejlettebb gazdasági viszonyok közt élő társadalmakban az emberek, az ügyes-bajos dolgaikat jogilag érvényesíteni kívánták, megrögzítettetni, a közjegyzőkhöz vagy városi hatóságokhoz fordultak esetleg saját nevükben maguk állítottak ki oklevelet, az agrárjellegű Magyarországon az oklevélírás funkcióját túlnyomórészt az egyházi testületek látták el. A rendszer a XII–XIII. századi Magyarország viszonyaihoz illően alakult így, s bár a XV. sz.-ban már meghaladottnak volt tekinthető, a viszonyok konzervatív jellege változatlanul életben tartotta.”² Ha Mályusz eddig idézett vélekedését helyesen fogjuk föl, a hiteleshely egy fejletlenebb ország, fejletlen gazdasági és társadalmi viszonyai közt kialakult jogi intézmény, mely elmaradottabb pótléka a haladást képviselő közhitelűségi formának, a közjegyzőségnak. Ami pedig kezdeteinek idejét illeti, a XII–XIII. századi Magyarország viszonyaihoz illően alakult ki intézményünk. A fentebb idézett és most lényegében összefoglalt kijelentés — minden körülményessége ellenére — sommás, s irodalmi hivatkozás nélkül így leírva, a szerző tekintélyén alapszik. Mivel azonban legjellegzetesebb írásbeliségi intézményünk létének magyarázatáról van szó, ez állítás — indokolás mellőzésével — a további vizsgálódás jogosultságát még nem zárja ki.

*

¹ F. ECKHART: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, IX Ergänzungsband (1913), 395–558; ÉRDŰJHELYI M.: A közjegyzőség és hiteleshelyek története Magyarországon. Bp. 1890. 75–98; SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan, Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3. Bp. 1930. 44; MEZEY L.: A pécsi egyetemalapítás előzményei (A deákság és hiteleshely kezdeteihez) — Jubileumi Tanulmányok I. Pécs 1967. 53–84; ua.: Anfänge der Privaturkunde in Ungarn und der glaubwürdigen Orte (Internat. Kongress für Diplomatik 1969) 18 (1972) 290–302. Archiv für Diplomatik 1973. — Újkori továbbélése: PAPP L.: Hiteleshelyek az újkorban. Bp. 1936 és ÉRDŰJHELYI: i. m.

² MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 84.

A hiteleshely olyan közhitelűségi intézmény volt, melynek gyakorlatában egy testület előtt magánfelek jogi kötelekre lépnek egymással és erről jogbiztosító eszközként (instrumentum), a testület a saját tekintélyével és e tekintélyt kifejező pecsét alatt, oklevelet ad ki. Jogbiztosító eszközhöz a XII. századtól kezdve másként is lehetett jutni, Európa hazánkön kívül lassanként minden országában, és ez *publica auctoritással* felruházott jegyző, notarius, ezért közjegyző közbejöttével történt. Mindkét írásbeliségi eljárásnak a célja, a jogképes személyek között létrejött megállapodásoknak jogbiztosítékká emelése. *A különbség tehát nem az intézmények tartalmában, hanem formájában keresendő.* A formai különbség a testületi, ill. személyi, egyedi jelleg megléte az egyikben és a másikban. Ez alapvető különbséghez járul még az *instrumentum szerkezetét* tekintve a levélforma a hiteleshelyi kiadványnál és az *acta-szerű jelleg a közjegyzői oklevélben.* Az *autenticitas* kifejezése, materializációja is más a hiteleshelyi kiadvány *pecsétjében* és más a közjegyzői kézjegyben, *signetben.*

Hiteleshelyeink működésének produktuma a közjegyzői oklevéllel formailag valóban nem egyezik, de Nyugat-Európa egyes részein (Észak-Franciaország, Flandria, Vallónia) megvolt az igen ősi eredetű városi oklevél, mely szintén egy testület, az *èchevènek*, vagy *scabinusok* testülete által kibocsátva, a polgárok összességének pecsétje alatt, foglalt írásba jogokat és kötelezettségeket.³ A testületi jelleg és a testületi pecsét mint a közhitelűségi bizonyítás eszköze és formája tehát nemcsak az elmaradt magyar viszonyok között alakult ki, pedig hiteleshelyeink kiadványainak oklevéltani hovátartozását e fő sajátosság segítségével tudjuk elsősorban megkísérelni. Azonban való igaz, amit Mályusz mond, hogy a *credibilitas* egyházi testületek — legyenek azok, hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, székesegyházi, vagy királyi egyházi káptalanok avagy konventek — tehát egyháziak közhitelűségi testületét jelenti. Ha tehát a magyar hiteleshelynek az írásbeliségi intézmények történetében való elhelyezésével megpróbálkozunk, a magyarországi helyzetből ugyan könnyen adódó, de az intézményt sem kialakulásában, sem belső tartalmában meg nem magyarázó interpretálástól el kell vonatkoztatnunk. Amit vizsgálódásunkban figyelembe kell vennünk, az a következő néhány dolog: 1. a hiteleshely egyházi testületek által magánfelek részére ad ki közhitelű írást, oklevelet; 2. következésképpen a magánjogi oklevéladás, a magánoklevél fejlődéstörténetében kell kialakulásának előzményeit megkeresni, 3. ezek az előzmények a testületi jellegű magánoklevélnek, testület, őrzési hely és esetleg pecsét által történő együttes hitelesítését jelentik. A kérdés továbbra is az, mindezek a jellegzetességek csak Magyarországon, csak a XII—XIII. századi viszonyaink között, és csak hiteleshelyeinken fedezhetők-e fel? Vagy pedig a *locus credibilisben*, az *említett két közhitelűségi megoldás közül az*

³ O. REDLICH: Die Privaturkunden des Mittelalters. BELOW—MEINECKE: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte IV/3. München—Berlin 1911. 181—86 (Nullum donum nulla venditio... tenebit, nisi facta fuerit coram scabinis" mondja 1194-ben Arras városjoga, uo. 182); A. DE BOÜARD: Manuel de diplomatique française et pontificale II L'acte privé. Paris 1948. 229—46.

egyiknek, a másikkal szemben való előnyben részesítését láthatjuk, a történelmi rangon való vitatkozás mellőzésével.

Vizsgálódásainkat ott kell elkezdni, ahol az egymással jogi kötelelmre lépő személyeknek a jogbiztosító eszközök birtokába juttatása legelőször megszerveződött, a római törvényben. Majd azután meglátjuk, hogy az európai és nem csupán a magyar történelem előrehaladásával hogyan és miként juthatott el egy közhitelűségi forma Magyarországra, és miért vehetett föl sajátos, de végül is elég hosszú időnek teherpróbáját kibíró alakot.

*

A lex Romana története kezdeteinek idejében, a per tárgyát képező ügylet, vagyonátruházás, adósság, csak szóbeli megállapodásban jött létre.⁴ Ennek formaságait, sőt formulázását, a jog pontosan rögzítette, s mert (állítólag) egy szimbolikus gesztus, szalmaszál (stipula) átnyújtását is hozzáfűzte — stipulatióknak nevezte.⁵ Ez az ünnepélyes szóbeliség — sollemnitas — melyet még tanúk is támogattak, a korai római társadalom és állam paraszti egyszerűségű igényei szerint, az ügylet jogerejéhez elegendő is volt. Vagyonjogi kérdések csaknem kizárólagosan fekvő birtokok tekintetében, azokon lakó emberek között merültek fel, akik egymás között, az ügylet kötéséhez személyesen megjelenve kötelezték el magukat. Ezért mondja Paulus: „Verborum obligatio inter praesentes, non inter absentes contrahitur.” (A szóbeli kötelelm jelenlevők, nem távollevők között jön létre.)⁶

Karthágó és a keleti földközi-tengeri provinciák meghódítása után olyan jogrendszerek váltak a rómaiak és jogászaik előtt ismertté, amelyek azok kereskedő, távolsági, tengeri kereskedelemmel foglalkozó lakosainak igényei szerint, e nem együtt jelenlevő, sőt egymástól nagy távolságban élő felek közötti obligatiókat, kötelmeket is sokszor kényszerültek rögzíteni. Erre, a szóbeliség egyáltalán alkalmatlan volt, és ezért lépett mindinkább előtérbe a kötelmek létesítésének Caius által emlegetett esetei közül („aut enim re contrahitur obligatio, aut verbis, aut litteris, aut consensu”), az írásban stipulálás. Jellemző mindenestre, hogy a klasszikus római jog szerint az írásos kötelelm (litterarum obligatio) csak a szóbeli megszünte után („cessante verborum obligatione”) következhetett,⁸ ha a felek közül az egyik, vagy mindkettő nem volt jelen.⁹ Ezzel szemben a hellenisztikus

⁴ FRANZ WIACKER: *Vulgarismus und Klassizismus im Recht der Spätantike*. Sitzber. der Heidelberger Akademie der Wiss. 1955. ...Abhdl. Riccobono S., *La università*... 10—11; MAX KASER: *Das römische Privatrecht*, I. Handbuch der Altertumswissenschaft X /3/3/1. — HEINRICH MITTEIS: *Reichsrecht und Volksrecht*; ERNST LEVY: *Vulgarisation of roman law in the early middle ages*. *Medievalia et Humanistica* 1 (1943).

⁵ „Est verborum conceptio — mondja Paulus — ad quam congrue interrogatus respondet velut: Spondes? Spondeo. Dabis? Dabo. Promittis? Promitto. Fidei tuae erit? Fidei meae erit.” Pauli Sententiarum 2, 3, 1; ERNST LEVY: *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationsrecht*. Forschungen zum römischen Recht. Weimar 1956. 34.

⁶ Pauli Sent. 2, 3, 1 és 5, 7, 2; LEVY: *Weström. Vulgarrecht*. 34.

⁷ Caius III. 89; LEVY: *Weström. Vulg.* 19.

⁸ Inst. 3.21; LEVY: 54—55.

⁹ LEVY: i. m. 54.

felfogás szerint, a szóbeli megállapodást azonnal követnie kellett az írásba foglalásnak (*ταυτα λεγειν και γραφειν τα ὅματα*).

H. Siber, B. Levy, M. Kaser,¹⁰ és különösebben a két utóbbi, erőteljesen hangsúlyozza a római jogi írásbeliség hellén vagy inkább hellenisztikus eredetét.¹¹ Tény az, hogy a hellenisztikus jogok hatására a szóbeli stipulálás mindinkább visszaszorul, vagy írásbelivé alakul. Paulus ennek következményét már így vonja le: hogy az írásos kötelem maga annyit ért, mintha az előírt és ünnepélyes kérdés—felelet tényleg megtörtént volna. („Quod si scriptum fuerit instrumento promississe aliqua perinde habetur, adque si interrogatione praecedente responsum sit.”)¹² Caius epitomátora már a „verborum solemnitast” nem ismeri.¹³ Kétségtelen, az írásbeli szerződés a „litteralis contractus” akkor jut be a római törvény gyakorlatába és lesz általánossá, amikor az klasszikus fegyelmezettséget elvesztve vulgarizálódik. De talán — gondolhatja a kívülálló — a dominatus középszerű törvénytudói, a közjogi és államjogi konstitúcióban kimerülő, birodalmi jogalkotás által következetesen mellőzött, magánjogi gyakorlatban,¹⁴ a nagyon elasztikus, ötletes, hellenisztikus megoldások bázisán állva, több segítségben is részesültek a vulgáris, mint a Tyrannis érdekeit szolgáló birodalmi jog részéről. Ilyen segítség volt a magánjogi írásbeliség, mely már a Iustinianus előtti (*Codex Theodosianus* 7,18; *Novellák* 3,45) jogalkotásban is háttérbe szorítja a szóbeli obligatiót, s a stipulatio terminus helyét elfoglalja a cautio, scriptura, instrumentum, documentum, chirographum.¹⁵

Az írásnak a klasszikus római jogban importált jellegét mutatja a magánjogi írásbeliség, a római magánoklevél bizonytalan fejlődése. Caius idézett szavai („... contrahitur obligatio . . . litteris. . .”) kezdetben nem is szükségképpen oklevélre értendők, míg a görög gyakorlatban a „chirographum” és társai a „sygraphon”, vagy a „symboleion” mindig ezt jelenti. Írásbeli kötelem létrejöhetett a számadáskönyvbe, kiadási naplóba (tabulae rationum domesticarum, codex accepti et expensi) történő bevezetése útján.¹⁶ Bizonyításhoz ez az írásos dokumentum ugyan elég volt, de a jogot mégsem ez alapozta meg, hanem a verbalis contractus vagy obligatio. Változást ezen a téren is a görög-hellenisztikus gyakorlat lassan végbemenő befogadása hozott. Az adósságlevél, a kötelezvény bizonyította, sőt néha már megtestesítette a jogot. Ez bizonyosan áll a chirographumra, mely már nevében mutatja az adós kézírásával tanúsított kötelezettséget. Ugyanezt kell mondanunk a sygrapharól, mely a két szerződő fél részére külön-külön példányban készült, sőt a rationes domesticae bizonyító erejét Kaser a görög-hellenisztikus banküggyel hozza vonatkozásba.¹⁷ Az ókori pénzgazdálkodás

¹⁰ HEINRICH SIBER: *Römisches Recht*, II. *Römisches Privatrecht*. Berlin 1928. 180—83; KASER: i. m.; LEVY: i. m.

¹¹ SIBER: i. m. 183, 107; E. LEVY: *Weström. Vulg.* 20. 35—37.

¹² Pauli Sent. 5, 7, 2.

¹³ G. Ep.: 2, 9, 12.

¹⁴ LEVY: *Das Privatrecht . . . ein Stiefkind der Epoche*. 13.

¹⁵ Uo. 42.

¹⁶ KASER: i. m. 160—61, 113.

¹⁷ SIBER: i. m. 181; KASER: i. m. 203; u. i. A. STEINACKER: *Die antiken Grundlagen der Mittelalterlichen Privaturkunde*. Leipzig—Berlin 1927.

valóban nem lehetett meg írásos bizonyítékok és biztosítékok nélkül. Sőt a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások: a gensok és a faluközösségek közös birtoklásának felbomlása, a korábbi, szóbeli solemnitások helyett, még a fekvő vagyon jogi kezelésében is — mint A. Steinwenter egy szép tanulmányban kimutatta — a magánjogi írásbeliség teljes elfogadását segítette elő.¹⁸ Ennek a folyamatnak diplomatikai következtetéseit Giry egészen a hellén hatás számbavételéig terjedő határozottsággal vonta le.¹⁹ Az antik oklevél diplomatikai sajátosságait Oswald Redlich máig használatos kézikönyvében röviden összefoglalta,²⁰ Harold Steinacker pedig az antik magánokleveles gyakorlatnak a kora középkorba átnyúló, bár módosuló képét tárgyalja meg, igen részletesen.²¹

Az antik vagy késő római charta diszpozitív jellege eléggé nyilvánvaló volt. Kérdéses maradt az, hogy a jogot valóban annyira megtestesíti-e, hogy valaminek jogos birtoklását önmagában mindenestől bizonyítja. Ha igen, az oklevél átadása — *traditio cartae* — a chartába foglalt rendelkezéssel érintett vagyon átadását is jelenti, legalább a fekvő birtok esetében. Heinrich Brunner, O. Redlich,²² Salvatore Riccobono igenlő felfogásával ellentétben Francesco Brandileone, Giannino Ferrari, Ernst Levy²³ és Alain de Boüard²⁴ határozottan tagadja az írás, oklevél átadása (*traditio cartae*) vagy az írás által történő átadás, átruházás (*traditio per chartam*) önmagában vagyonátruházó erejét. Az A. de Boüard által idézett notariusi formula: „*post traditam chartam complevi et absolvi*”²⁵ és a hozzá hasonlók, valóban csak egy konklúziót tesznek lehetővé: „*negotium s' identifie avec la charte*”.²⁶ Hasonló értelmű egy longobárd oklevél záradékolása: „*én, aki fentebb, híres férfiú, e kis írás írója az átadás után ezt befejeztem és kiadtam*” („*ego qui supra vir clarissimus scriptor huius chartule post tradita complevi et dedi*”) (758).²⁷ Értelmezéséhez hozzásegítenek a de Boüard-nál található formulákban olvasható fordulatok: „*me praesente tradita est donatio, traditione cartae*”.²⁸ A birtokba bocsátás (*corporalis immissio*) még a korábbi római jog felfogása szerint, más aktusokat is megkívánt. Így, ha házeladásról volt szó, nem maradhatott el a kulcsok átadása (*traditio clavium aedium venditorum . . .*), és ami minket még közelebről

¹⁸ ARTHUR STEINWENTER: *Fundus cum instrumento*. Akad. der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Kl. Sitz. Bericht. 221/1. Wien—Leipzig 1942. 100—02.

¹⁹ Manuel de diplomatique, II. 27; „Une influence patente de la pratique hellénique . . .”

²⁰ Die Privaturkunden des Mittelalters. München—Berlin 1911. 2—8.

²¹ HAROLD STEINACKER: Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde. A. MEISTER: Grundriss. Erggbd. I. Leipzig—Berlin 1927.

²² Így REDLICH: Die Privaturkunden. 5: „Das Vulgarrecht der römischen Provinzialen: Die Übergabung des Grundeigentums durch die Begebung der Urkunde allein durch die blosse *Traditio cartae*.”

²³ ERNST LEVY: *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*. Philadelphia 1951. 146—48.

²⁴ Manuel 5—54.

²⁵ Uo. 46.

²⁶ Uo. 81.

²⁷ Codex Diplomaticus Langob. I. n. 129, p. 14.

²⁸ BOÜARD: Manuel 46, 47.

érdekelhet: „ki a fundust birtokba akarja venni, határait járja be” („ut qui fundum possidere velit, omnes glebas circumambulet . . .”).²⁹

A charta, a magánoklevél jelentősége — akárhogyan is értelmezik a „traditio chartaet” — nagy volt. Keletkezése, kiállítása ennek a jelentőségnek megfelelő gondosságot igényelt. Csak olyan személyre lehetett az ilyen dokumentum kiállítását bízni, aki a szükséges tudnivalókkal és gyakorlattal rendelkezik. Ilyenek voltak a tabelliók, tabellariusok, tabulariusok, kiknek neve a kézírásos oklevelek, a chirographumok legrégebb formáját, a viasz-táblákat idézi emlékezetbe. A latin név különben az Oriensben is meghonosított tabularius, vagy tabellarios formában. A *tabellio által kiállított charta önmagában magánjellegű volt*, a közhitelűség — publica fides — még nem volt sajátja. Steinwenter a római magánoklevél közhitelűvé válását az acta és gesta sajátosságainak és gyakorlatának segítségével mutatta be.³⁰

Az acta a római hatóságok, testületek, bíróságok, tárgyalásairól, intézkedéseiről készült feljegyzések, jegyzőkönyvek, de intézkedések és határozatok elnevezése. (Acta senatus, ordinis.) Gesta más, nem állami pl. egyházi testületek, városi kúriák hasonló jellegű írásainak, jegyzőkönyveinek (gesta ecclesiastica) vagy főhivatalnokok hivatali naplójának, emlékeztető feljegyzéseknek (*ὑπομνήματα*) elnevezése. Az acta jegyzőkönyv értelemben véve közhitelű akkor lett, amikor letisztázták, majd megpecsételték, záradékolták, az archeionban vagy tabulariumban elhelyezték, vagy az érdekelt félnek kiadták.³¹ Így már a publica monumenta gyűjtőnév alá került. Közhitelűségük tehát a hatósági, közhivatali actáknak volt; azoknak az iratoknak, melyeket az acták őrzési helyén szerkesztettek (testamentum ad acta conditum), vagy közéjük helyeztek (gesta translata in publica monumenta).³² A iustinianusi kodifikáció idejére a hatóságokat már általában megillette a közhitelű iratszerkesztés joga: („magistratus conficiendorum actorum ius habeant”). „Acta conficere” itt már nem egyszerűen csak jegyzékek készítése, hanem a tisztázat elkészítése és kiadása. Ezért egyértelműek a „καθαρά” és az „ἀνθεντικά”.³³ De, ha tabellio állította ki az oklevelet, az közhitelűvé lehetett pl. a városi hatóság irattárába helyezése által (gestis municipalibus allegatio).

Egészében, a birodalom görög nyelvű prefektúrájában (praefectura per Orientem) alakult ki differenciáltabb formában ez a gyakorlat, s a terminológia is változatosabb a görögben, mint a latinban. Ezt a közhitelűvé tételt nevezték démosiósissnak a hatósági helyeket démosiosis toposnak vagy démosion archeionnak.³⁴ Steinwenter és Lewald a démosiosis topos alatt a ta-

²⁹ BOAS COHEN: Traditio clavium in Jewish and Roman La. Studi Koschacker II. Milano 1954. 573—92.

³⁰ ARTHUR STEINWENTER: Beiträge zum öffentlichen Urkundenwesen der Römer. Graz 1915. 127.

³¹ STEINWENTER: Beiträge 5—8.

³² Uo. 9; Cod. Just. 7.52 (De re iudicata) 6. „Impp. Honorius et Theodosius AA Iuliano proconsuli Africae. Gesta quae sunt translata in publica monumenta, habere volumus perpetuam firmitatem, neque enim morte cognitoris perire debet publica fides.” 414. aug. 30. Cod. Just. 1, 56, 2: „Magistratus actorum conficiendorum ius habeant.”

³³ STEINWENTER: Beiträge 14.

³⁴ Uo. 8: „démosioi chartai”.

bellarios statióját, azaz irodáját érti,³⁵ és így a démosion archeion mintegy a mai olasz archivio notarile elődje lenne. Ferrari a közhitelű helyek hatósági vagy testületi jellege mellett nyilatkozik.³⁶ Különben maga Steinwenter hoz fel egyiptomi görög okleveleket, melyekből kitűnik, hogy az egyházi levéltárak (chartulária) és azok őrzője (chartophylax) saját ügyeken kívül, magánfelek részére is írtak és őriztek magánokleveleket. Így tehát valamilyen közhitelűség megillette a legszentebb egyház levéltárait (*τα αρχεία τῆς ἀγ. ἐκκλησίας*). Hogy ott, az egyházi archeionban megírt (*γεγραμμένη*) oklevelet, mindjárt megillette-e a közhitelűség, a démosiosis, Steinwenter nem tárgyalja, Ferrari azonban az általános gyakorlatból következtet rá.³⁷

Végezetül meg kell még említeni, hogy a késő római törvényhozás a most ismertetett — testületi jellegű — közhitelűségi gyakorlat terjedését azzal is elősegítette, hogy az ingatlanok átadásánál (Konstantin 316) és ajándékozásnál (Nagy Theodosius), a traditio érvényességéhez a „confectio gestorumot” előírta.³⁸

*

A római világ igazi sejtje a civitas volt, és ez a birodalommal nem bomlott szét, ha egy longobárd főtisztviselő vagy katonai méltóság: dux, marchio, comes katonáival a közigazgatás és a kamara ügyeinek intézésére megtelepedett benne. A helyőrség ínyém védhető állapotba helyezte az omladozó falakat. Az újra biztonságot nyújtó falak közé visszazsállandóztak az elmenekült lakosok, vagy az ottmaradásra nagyobb bátorságot nyertek. Ennek a városi lakosságnak, bármily kicsiny volt és bármennyire a legyőzöttek tették többségét, léte bonyolultabb alapokon nyugodott, mint a longobárd uraié. Nem a föld tartotta el. Megélhetést lakóinak kezük és értelmük munkája biztosított. Vagyonukat nem a föld, legalább nem főként az, alapozta meg. Árujuk és a pénz, amit az áruért és munkáért kaptak, jelentette létalapjukat. Az ilyen mozgó, elhasználódó, fogyó vagyonnak biztosítása, ha jogi garancia kellett, a germán jog lehetőségei szerint megoldható nem volt. A germánok egyik törvénykönyve sem ismert más — mint szinte kizárólag a földdel kapcsolatos — magánjogi problémát. Adott esetben eskü, vallomás, a birtokostársak, szomszédok vagy rokonok részé-

³⁵ STEINWENTER 71—73, vö. LEWALD, *Saw. Zsch.* 33 (1912) 626.

³⁶ GIANNINO FERRARI: *I documenti graeci meridionali di diritto privato dell'Italia meridionale...* Byzant. Archiv. 4. Leipzig 1910. 122: „Il chirografo redatto dal tabellone non diveniva per questo autentico in senso moderno... in theoria per e-meno l'autenticità si raggiungiasso solo in seguito alla demosisis paragonabile in un certo qual modo alla gestis allegatio...” különben Steinwendtner maga idézi Paulust: (testamentum ad acta conditum) „signo publico obsignatum in archivum redigatur, ut si quando exemplum eius interciderit, sit unde peti possit.” *Beiträge*, 59. 2. j. Bizonyosnak látszik továbbá, hogy a közhitelű (démosioi) helyek, mint bibliothéké démosión legón Egyiptomban, egyáltalán, mint archeia grammatón phylakin, csak a Birodalom keleti (görög) felében léteztek megtúrve, mint a hellenista, vulgáris jogok intézményei, uo. 20—26, 60.

³⁷ STEINWENTER: *Beiträge* 80—82; FERRARI: i. m. 102.

³⁸ Uo. 53.

ról, a vitát lényegében már el is dönthette.³⁹ A jogi élőszó jogot szerzett vagy biztosított az új urak, a longobárdok, de nem így az iparos vagy a kereskedő „római” polgárok szemében. Ez utóbbiak vagyonuk biztosítására kész jogi rendszert csak a római törvényben találtak. Hogy valamelyes törvényes biztonság között létezhesse, ezzel a joggal kellett élniük. Ezek a városlakó rómaiak nemcsak származásuk, hanem munkájuk eredményének biztosítása érdekében is, ragaszkodtak a római joghoz. De magával hozta ez a jog azt is, hogy igénybevétele esetén bizonyítás, követelés behajtása, csak írásos bizonyítékok alapján volt lehetséges.⁴⁰

A római város életének olyan sajátossága volt ez, mely az egész római birodalomra és annak jogéletére rányomta bélyegét. Az ímént láttuk ennek a ténynek következményét is. A város, a városlakók, a hajdani Róma társadalmának utolsó maradványa, most sem nélkülözhetette a jogban, fogalmazásban, jogi tények írásba foglalásában járatos személyeket. Tudjuk, hogy ezeket a rómaiak tabellióknak nevezték. A közhitelűség igazi letéteményese azonban a municipium és publica *fides*ének látható megnyilvánulása a *gesta*, melynek leírója, olykor szerkesztője, a városi exceptor.⁴¹

Antonio Muratori már a XVIII. században meggyökerezettette azt a felfogást, hogy a notariusok rendje a barbár századokban, azaz a longobárdok itáliai királyságának egész ideje alatt is, mint valami nélkülözhetetlen tisztesség — munus — változatlanul megmaradt. Ez a felfogás szinte napjainkig tartotta magát. Igaz marad továbbra is, ha a „notariusok rendjét” — *notariorum ordo* — egyszerűen, mint a kor *jogi értelmiségét* tekintjük. Azóta azonban, hogy a notárius mesterségével az írástörténet is foglalkozott, merültek fel kétségek a római tabellio és a longobárd kori notarius azonossága tekintetében.⁴² A notarius írástudásával és társadalmi szolgálataiva az írásgyakorlatnak ama tudásához kapcsolódik, melyet a *notare* igéve

³⁹ A tulajdon bizonyítása Rothari törvénykönyvében (343): „Si quis Caballum invenerit... ducat eum in iudicem, qui in loco ordinatus est, aut certe ante ecclesiam in conuento usque quarta et quintam vicem...” Ed. BLUHMEI, 63.

⁴⁰ „sentita esigenza di garantire la firmitas delle norme con l'ausilio della scrittura in membranam...” Calasso Il problema, i. h. 84, ezzel találják szemben magukat a longobárdok „il fatto nuovo per la coscienza barbarica non fu soltanto l'iniziativa legislativa di un rex gentis, ma altresì *la scrittura* e per giunta in lingua non propria...” uo.

⁴¹ A városi írásbeliség intézője az exceptor, később notarius civitatis, kinek eredeti dolga az insinuatio gestis municipalibus, s akit a polgárság választ meg. Bár nem tabellio, de egy városban annak funkcióját is ellátja, mint magánoklevelek szerkesztője és leírója. LUIGI SCHIAPARELLI: Note diplomatiche sulle carte longobarde. Archivio Storico Italiano Ser. 7. 17 (1932) 5.

⁴² A notarius, mint generikus megjelölés, használatát Muratori így magyarázza: „passò anche il titolo di Notarius in chiunque esercitò l'ufficio, di mettere in iscritto ogni determinazione che spettasse alla fede pubblica”. Diss. 12. Dissertazioni sopra le antichità italiane III. Roma 1755. 140—41. Azonban Schiapparelli megjegyzi: „tra i due vocaboli la differenza è sostanziale. Tabellio: ufficio riconosciuto dallo Stato... organizzati nell'una schola... notarius (territorio longobardo) è scrittore privato e non fa parte di una organizzazione riconosciuta dalle leggi” Note... 5. Vö. E. DURANDO: Il tabellionato e notariato, Torino 1897. 64—66. Teljes áttekintés: R. PETRUCCI: Notarii. Documenti per la storia del notariato italiano. Milano 1958.

jelöltek.⁴³ Már az antik örökség számbavételénél fel kell figyelni a notarius mesterségbeli tudására és annak társadalmi hasznára. Kétségtelen, hogy Itáliában az új barbár királyság berendezkedésének ideje alatt sem szünetelhetett a notariusok tevékenysége.⁴⁴ A notariusok mesterségük igazi értelme szerint, csak elszigetelve működhettek egy-egy olyan személyhez kötve, aki szolgálataikat közvetlenül vette igénybe. Igazában, mint már említettük, miként római elődeik, ők is titkárok voltak bizalmas, egészen személyes jellegű munkakörben.⁴⁵ A longobárd időkben tehát nem lehet beszélni notariusok testületeiről, miként azt sokáig tették. Nem is lehetett arról szó, hogy ezek a *minden hivatalos jelleg nélküli*, miként hangsúlyoztuk, erősen személyes kapcsolatban élő írástudók, valamiféle közös szervezetben egyesüljenek. A félreértés nyilván onnan származik, hogy később valóban feltűnnek a notariusi testületek, kollégiumok, vagy ahogyan eleinte szerették ezeket nevezni: *scholák*. Mivel a tabelliók is — mint tudjuk — ilyen testületekbe szerveződtek, kézenfekvő volt a feltevés, amiből hamarosan biztos állítás lett, hogy a középkori notariusok a tabelliók utódai. A dolog azonban nem így áll. Amikor a longobárd királyság határai állandósultak, és pontosabban körülírták már Bizánc itáliai birtokainak területét is — beleértve Szent Péter örökségét, a pápai birtokokat — a notariusok és a tabelliók tevékenykedése is, területileg elkülönül. A longobárd területen nincsenek tabelliók; a bizánci és pápai birtokok területén viszont csak tabelliók működnek, a notariusoktól megkülönböztethető személyek, sajátos munkakörökben.⁴⁶ Az antik közhitelű írásbeliség tehát nem jelenik meg a longobárd királyság területén abban a formában, amelyben azt a császárkorban és a bizánci Itáliában is ismerték.

A római jog szerződéseinek, a kontraktusoknak írásba foglalásánál a közhitelű személy szereplése elmellőzhetetlen volt. Az írástudók, a tabelliók közbenjöttje a megállapodás kívánt jogi hatása érdekében — *a magistratus előtt* — feltétlenül szükséges. Nem így a germánoknál. Az írás, a notariusi oklevél elkészítése, csak azt a célt szolgálta, hogy a jogi aktusnak kellő szóbeli és más formáságok betartásával történt végbemenetelét bizonyítsa, és hogy erre a tényre emlékeztessen.⁴⁷ Ennek az emlékeztető jellegű iratnak

⁴³ A kettős írásgyakorlat institutionalitását a legtalálébban G. Moschetti jellemzi: „I due tipi di scrittura, le due scuole, l'una laica, cittadina e forse comitale, l'altra ecclesiastica sotto la guida della schola sacerdotum della capitulare veronese potrebbro postulare due indirizzi, due metodi del tutto diversi, e poiche soprattutto ci occupiamo di scienza giuridica, applicata alla pratica delle formule notarili e giudiziarie, due tipi di formule diverse.” Primordi esegetici sulla legislazione longobarda nel sec. IX. a Verona. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. I. Spoleto 1954. 74—75. A gyorsírás és a notarum laterculi sorsát már HÖRLE a profán művelődés emlékéhez kötötte: i. m. 14—15, 44, 59—60. „La tradizione latina confermata di giorno in giorno nella prassi notarile...” CALASSÒ: Citramontani, ultramontani e il problema storico del diritto comune. L'Europa e il diritto romano. Studi P. Koschaker. II. Milano 1954. 41.

⁴⁴ SCHIAPARELLI: Note 18—19.

⁴⁵ „il longobardo si ricollega al notaio privato romano”, SCHIAPARELLI: Note 32.

⁴⁶ „Il territorio del tabellio nell'Italia settentrionale e il romano — ravennato; quello del notarius è il longobardo...” SCHIAPARELLI: Note 5.

⁴⁷ „Tra i notarii senz'altra indicazione, si possono avere notai di chiese, di duchi e della regia potestà”: SCHIAPARELLI: Note 24, alább már ezt mondja: „i notarii civitatis, regiae potestatis, ducis, si possono considerare notai pubblici...”

leggyakoribb elnevezése *notitia*, *recordatio*. Nem is volt ez igazi oklevél: *charta*. (A *notitia* szó, még mindig csak a *notare*, azaz a jegyzetelő írás fogalomkörén belül mozog.) Mindazonáltal az itáliai-longobárd tartós együttélés, már a VII. században nyilvánvalóvá tette a barbár jövények előtt a közhitelű írásbeliség hasznát, a most említett lényegében még magánjellegű feljegyzésgyakorlat keretein túlmenően.⁴⁸ Természetesen következik e változásból az államhatalom megfelelő állásfoglalása. Rothari törvényében már intézkedik az oklevélhamisítás ellen. A büntetés: kézlevágás.⁴⁹ Ugyanakkor már az adásvétel, még a földvásárlás is, csak írás közbenjöttével jöhet szabályszerűen létre, de még megmarad a szóbeli bizonyítás, az eskü, megközelítő egyenjogúsága.⁵⁰ A beneventói hercegségben Adelchis (866) így rendelkezik: korábban bárki, aki írni tudott, oklevelet (*breve*) állíthatott ki, most azonban már csak a notariusok (értsd a hercegi jegyzők) állíthatnak ki *breve*-t vagy legalább azt (hitelesítően) alá kell írniuk.⁵¹ Rothari ediktuma már kijelenti, hogy csak az ő jegyzője, Anshald által írt vagy ellenőrzött (*recognitum*) oklevelet szabad elfogadni.

A közhitelőség a longobárd államokban a király vagy a herceg írástudóinak kezében volt léve. Az udvari írásbeliség intézménye ezért szükségszerűen számban növekedett, tevékenységben differenciálódott. Megkülönböztethető a referendarius, aki az írásba foglalandó anyagot átvette és a fogalmazás lényeges elemeinek megjelölésével továbbadta a notariusnak, aki a diktátumot elkészítette és a scriptorral leíratta.⁵² Az udvari notariusok nem álltak sokáig magánfelek rendelkezésére, és nemcsak a királyságban, de a két hercegségben (Spoleto és Benevento) a hercegi jegyző mellett

⁴⁸ CALASSÒ már a hetedik századi viszonyokkal kapcsolatban így ír: „accettazione da parte della coscienza barbarica, dell'uso del documento nella conclusione di atti e di negozi privati. . .” *Il problema istituzionale. . .* 84.

⁴⁹ ROTHARI: 243: „De cartola falsa: Si quis cartolam falsam scripserit, aut quodlibet membranum, manus ei incidatur”. Ed. BLUHME 50, BEYERLE 64.

⁵⁰ ROTHARI 227: De emptionibus et vinditionibus si quis comparuerit terram. . . ostendat libellus scriptus, ubi rogatus fuisset praestandi. Et si libellus non habuerit, nihil aliud facit emptor, nisi praebeat, sacramentum, secundum qualitatem pecuniae”. Ed. BLUHME, 47.

⁵¹ A fejlődés végpontján Adelchis (c. 8. a. 866): „Inconueniensusque modo consuetudo extitit, ut quisquam voluisset si nosset scribere brevem, undecumque oportunitas exegisset. A modo autem decernimus, ut soli notarii brevem scribant, sicut et cetera munimina. Et quiseumque deinceps brevis fuerint absque notarii subscriptionem ostensus nullam retineat firmitatem; quoniam multos ex illis deprehendimus fuisse falsos. . .” Ed. BLUHME, 179.

⁵² ROTHARI, 247: „nullo alio exemplari credatur, nisi quod per manus Anscaldi notarii nostri scriptum aut recognitum. . .” a kancelláriai személyzetről: SCHIAPARELLI: Note 22; az Anton Chroust által összeállított oklevéljegyzékben többször megkülönböztethető: a recognitiót végző (*datarius*), akit a „per” jelöl, a dictator (sokszor referendarius) és a scriptor (néha notarius). Pl.: 751. VII. 4. Aistulf: (Farfa) per Tisinnium illustrem notarium, ex dicto Andreatis, scriptor Radvaldus: 762, XII. 27. Farfa Desiderius: „per Tisinnum illustrem referendarium et ex dicto Radvaldi notarii Hautilmus notarius (scriptor)”; 766, I. 20, „Adelchis: S. Salvatore Brescia; per Auseriundum notarium et ex ipsius dictatu Petrus notarius (scriptor)”. Untersuchungen über die langobardischen Königs- und Herzogsurkunden. Graz 1888. 188—89.

feltűnnek az önálló és magánoklevél-kiállítással foglalkozó notariusok.⁵³ Érdekes megjegyezni, hogy a notariusok társadalmi súlyának növekedése a magánjegyzői szerepkörből elindulva éppen barbár környezetben ment végbe.⁵⁴ De mégis elég gyakori még az az eset, hogy a notarius egyszerűen csak írnok.⁵⁵ A notarius munusának két ágra szakadása, helyesebben megvalósulása, a diploma (királyi, hercegi oklevél) és a charta (magánoklevél), eltérő technikájában is megmutatkozik.⁵⁶ A notariusok között — akár udvari jegyzők, akár „közjegyzők” — világi és egyházi személyeket egyaránt lehet találni, de ez utóbbiak mégis ritkábban fordulnak elő. S ha éppen egyházi notariussal van dolgunk, nem tudhatjuk, hogy esetleg nem valamely püspöki egyház notariusá került-e a szemünk elé. Különben nem ritka eset volt az, hogy közhitelűségre igényt tartó okleveleik megírásánál a püspökök is világi jegyzők közreműködését vették igénybe.⁵⁷

Az itáliai egyházi írásbeliség természetesen leghatározottabb vonásokkal, a pápai írásbeliségi intézmények szervezetében és gyakorlatában áll előttünk.⁵⁸ Még az üldözések idején, a hét diakónus működési kerülete szerint hét notariusi körzetre (regio) osztották Rómát. A kerületi notarius foglalatostkodott a szükséges hivatalos feljegyzések elkészítésével, a szociális, karitatív és gazdasági ügyeket intéző diakónus mellett, de az ő és az aldiakónus dolga volt még a vértanúk törvényszéki kihallgatásainak lejegyzése is (acta vagy gesta martyrum). A pápa közvetlen közelében is működtek notariusok, akiket a IV. századtól kezdve ugyanúgy neveznek, mint a régi császári palota-jegyzőket: „a szent palota notariusai”. Ezek a pápai notariusok azonban ugyanúgy titkári, tehát magánjellegű, a közhitelűséget nélkülöző szerepkörben működtek, mint az előbb említett longobárd királyi jegyzők: „notarii regis” és nem „regia potestate”. Fontosabb és közhitelűséget igénylő okiratok készítésénél a pápa és kúriája nagyon sokáig, egészen a XI. század végéig a római városi tabelliók intézményének, ahogyan ott őket nevezték, a sorinariusoknak fogalmazási, iratszerkesztési tudását vette igénybe. Jóval szerényebb volt természetesen a többi egyház írásbeliségi szervezete. A kisebb-nagyobb püspökségekben mindenütt megtaláljuk a püspök környezetében a notariusokat, akik mindenekelőtt püspökeik szolgálatára álltak.⁵⁹ Ha valóban egyháziak ezek a jegyzők, akkor is rendszerint csak kisebb rendek birtokában levő klerikusoknak mondhatjuk őket. Élükön az ún. primicerius állott.

⁵³ „A Spoleto ed a Benevento il notaio del duca, si distingue invece del notaio di carte private.” SCHIAPARELLI: Note 14.

⁵⁴ SCHIAPARELLI: Note. 13.

⁵⁵ „notai semplicemente scrittori”. Note 24.

⁵⁶ „notai dei diplomi [a kancelláriában] e notai regi della regie potestà, delle carte [közjegyzők]” uo.

⁵⁷ „figurano tra i notai persone laiche ed ecclesiastiche; queste ultime sono rare, e si ha sempre il dubbio (hogy nem-e csak) notai di chiese...” SCHIAPARELLI: Note 24.

⁵⁸ A következőkhöz: L. SCHMITZ-KALLENBERG: Die Lehre von den Papsturkunden; Meister Alois, Grundriss der Geschichtswissenschaft. I. Leipzig 1906. 193–210.

⁵⁹ ERNST MAYER: Der Ursprung der Domkapitel zugleich ein Wort zu den Urkunden Drogonis. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. 38 (1917) 10, 25.

A latin egyházi notariátus — ellentétben a bizáncival — semmi különösebb erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy a közhitelőség rangját elérje. Nagyon könnyen érthető ez, hiszen a római egyház ekkor még igyekezett általában a római törvényben világosan megfogalmazott működési hatáskörén belül maradni. A magánjogi írásbeliség intézése pedig teljesen „res civilis” volt. Ennek szervezésébe az egyház nem szólhatott bele, annál kevésbé irányításába. Meg azután a római kereszténység és a longobárd királyság viszonya sohasem volt tartósan rendezett vagy éppen barátságos.

Amikor Nagy Károly a longobárdok itáliai királyságát is birtokába veszi, új országának hivatalos írásbeliségét is, bizonyos mértékig rendezni kívánta. Így történt, hogy longobárd kapitulárájában határozott tilalmat olvashatunk a tekintetben, hogy papok milyen mértékben szerepelhetnek notariusi vagy egyáltalán törvény előtti képviselő minőségében: egy pap se írjon oklevelet földesurának (senior), sem annak megbízottja (conductor) ne legyen.⁶⁰ A locus authenticus tehát Itália lassan határozott arculatot öltő notariusával, a persona authenticával sem történeti fejlődésében, sem elvben, sem gyakorlatban hasonlóságot nem mutat, de nem is mutathat.

*

A XI. századi Bizáncban, a törvénytudás iskolájának helye a Szt. György kolostorban volt, s az iskola élén a törvények őre, a nomophylax állott.⁶¹ Segítségére elsősorban a könyvtáros (bibliophylax) volt. Az első nomophylax Psellos barátja Ióánnés Kiphilinos, a későbbi pátriárka lett. Az újjászervezett jogi oktatás célja a jogi antikvitás (των νομων ἀρχαιοτης) feltárása és elsajátítása volt.⁶² Mivel ez a latin nyelv ismerete nélkül lehetetlen, ezért a bevezetés a latinba (ἐρμηνεια της Ἰταλιδος) az oktatásból nem hiányozhat. A szerzett ismeretek hatásos közlése vagy érvényesítése — természetesen — a rhétoriké techné segítségével történik. Ezért az új törvénytudók — nomikoi nemzedékének az ékesen szóló rétorok közé kell számíthatni (τοις λογιωτατοις ἐναπογραφεισθαι ἔητοροι). Így felkészülve két pályára válnak alkalmassá: jegyzők vagy ügyvédek lehetnek. Alkalmasságukat vizsga állapítja meg.⁶³

Konsztantinosz Monomakhosz és humanistáinak intézkedései, amiket a császári „novella constitutio” tartalmaz, nem elsőnek rendezik a tabellarios- és ügyvédképzést.⁶⁴ VI. Leó *Basilikáiban* is (VIII., 1,26) található már vonatkozó előírások. A legrégebbi rendelkezés I. Leó császár A. Vivianus praefectus praetoriohoz intézett rendelete (460). Ebben megtiltja, hogy az eminentissima praefectura 150 advocatus között foglaljon helyet olyan, akit a jurisperitusok eskü alatt — s ez oklevélbe foglaltassék — a szükséges

⁶⁰ MURATORI: Dissertazioni I. 12, 141.

⁶¹ Novella constitutio saec. XI medii, quae est de schola iuris constituenda et legum custodē creando... ed. ANTONIN ŠALAC. — Textus breves graeci et latini I. Praga 1954. Šalac szerint a szerző Ióánnés Mauropus (6—7. l.).

⁶² Novella const. 3a. ed. Šalac 19.

⁶³ „Τους συμβολαιογράφους τους συνήγορους ἀνακρίνουσι”. Uo. 4.

⁶⁴ Fuchs. 7.

ismeretekkel rendelkezőnek nem mondanak: „Juris peritos etiam doctores, eorum jubemus juratos *sub gestorum testimonio* depromere esse eum qui posthac subrogari voluerit, peritia juris instructum.”⁶⁵

A notariusi rend tudásának ellenőrzése, az utánpótlás színvonalának rendszeres biztosítása, a késő római társadalom és állam, meg az írásbeliség szoros kapcsolatából következik. Ez a kapcsolat a bonyolult állami szervezettel igen szoros és szükségszerű is volt. Így érthető a legfelsőbb szintű államvezetés gondja az írásbeliség emberei körül: „Praecipua est nostrae pietatis intentio circa notariorum nomen. . .” (Gratianus, Valentinianus és Theodosius, 380. jún. 15.);⁶⁶ „Praeclaram nobilemque militiam spectabilium tribunorum notariorum, qui gloriosis obsequiis nonnihili rei publicae commoditatis adferunt et decoris. . .” (Zeno).⁶⁷

Írástudókra természetesen nemcsak a császári hivatalokban (Sacra Scrinia) meg a különböző fokozatú adminisztrációban volt szükség, hanem a magánosok vagyoni jogi ügyleteinek írásba foglalásánál is. Ez utóbbi feladat ellátása a *symbolaiographoi*t illette, akiket latinul *tabulari*inek mondotak (görögösen: *ταβουλαριοι*, vagy *ταβελλαριοι*). Már Konstantin egy kollégiumba fogta őket össze, s ez a testület ellenőrizte egyúttal szaktudásukat is.⁶⁸ A bizánci korban VI. Leó egyik rendeletével (*διατάξις*) 24 tabullariosból álló közjegyzői kollégiumot létesít, egy primikérios vezetése alatt. Erre bízta a jegyzőmesterség oktatását is, amit a jelöltek gyakorlati jellegű magántanulás útján a didaskaloi nomikoi mellett sajátíthattak el.⁶⁹ Ugyancsak böles Leó 50. novellájában 500 nomismánál nagyobb értékű szerződés levélbe foglalásához még három tanút is megkívánt. Jóval korábban 500 solidus fölött már az *insinuatio ad actá*t is előírták.⁷⁰ Általában a magán oklevélnek és a hivatalos írásbeliségnek, a *ius actorum*mal felruházott magistratusnak közbenjötté, mint a közhitelűvé tétel, a démósiósis kelléke, a kora bizánci korban is megmarad, s ez az egész írásbeliséget, az írástudó réteget, a társadalmi gyakorlat nagyobb részét tekintve, világi jellege megóvásában segítette. Igaz azonban, hogy mind a latin, mind a görög provinciákban püspökök, egyházak és kolostorok mellett is találhatunk tabulariusokat, notariusokat, grammatikusokat.⁷¹ A közép-bizánci korig még nem változik meg a bizánci írásbeliségnek, irányítóinak, intézményeinek lényegük szerint világi vagy (ha egyházi intézményről van szó) világias jellege. Más lesz a helyzet a skizma és a Komnenosok trónra jutása után. I. Manuél a filozófiai hypatos és a nomophylax tisztségeinek ellátását a Hagia Sophia diakonosainak juttatja.⁷² Ez a császári intézkedés nem jelentette azt, hogy a bizánci felső oktatás a pátriárka és az egyház felügyelete alá került.⁷³

⁶⁵ Cod. Iust. II, 7, 11.

⁶⁶ Cod. Iust. XII, 7, 1.

⁶⁷ Uo. 2.

⁶⁸ ZACHARIAE C. E. VON LINDENTHAL: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. Berlin 1892. 296—97.

⁶⁹ BRÉHIER II. 230.

⁷⁰ ZACHARIAE 304.

⁷¹ MITTEIS: i. m. 171; ZACHARIAE 297.

⁷² BRÉHIER III. 497.

⁷³ A *ύπατος των φιλοσόφων* nem hivatala szerint, csak mint egyházi személy tartozott a pátriárka alá.

Alkalmas viszont említése arra, hogy az egyháziak és kifejezetten a diakónusok, meg az írásbeliség és általában a művelődés kapcsolatának szoros voltára — a XI. és XII. századi Bizánc kultúrájában — figyelmeztessen. De tévedés lenne azt hinni, hogy ez a kapcsolat a keleti egyház és a műveltség viszonyából természetesen következik. A Komnenos-kor nagy pátriárkája Michaél Ankhialos, még inti az egyháziakat, nevezetesen az áldozópapokat, diakónusokat és lektorokat, hogy világi tisztségek viselésétől, világi szolgálat vállalásától tartózkodjanak.⁷⁴ A *κόσμικα ὀφφίκια*, a világi tisztségek közé nem számítódik be már az ügyvédkedés (*συνηγόρευ*). Kezdetben ugyanis zárt, teljesen világi jellegű testület volt az ügyvédeké, világi eljárók alatt (*ὑπο κοσμικων ἀρχόντων*), most azonban szabad mesterség (*eleutherion spudasma*), tehát egyháziak által is gyakorolható. A most hallott vélemény már nem a pátriárkától származik, hanem egy császári bíróságtól, hová egy ügyvédkedő pap, akit Lukács pátriárka perbe fogott, fellebbezett.⁷⁵ Ez utóbbi döntés — úgy látszik — nem annyira lehetővé tette a jogi írásbeliségnek egyháziak által történő gyakorlását, mint inkább legalizálta azt.

Giannino Ferrari a görög nyelvű és Bizánchoz tartozott dél-itáliai területek magánoklevél-adására vonatkozó adatok elemzése nyomán megállapítja, hogy az oklevél kiállításával megbízott személy a bizánci időkben csaknem mindig az egyháziak közül kerül ki.⁷⁶ Sőt, a két fázisú, a fogalmazást és a levélírást elkülönítő gyakorlatban, a tisztázás munkáját is pap végezheti. Így 1058-ban: *διά χειρός Χρησαφίου ιερέως ἐκ προστάξεως Χρυσωιάννου καί ταβουλαρίου* („Chrésaphios pap keze által Chrysoiánnés tabularios fogalmazásából”).⁷⁷ De még a későbbi normann, majd Hohenstaufen-uralom alatt sem változik a helyzet.⁷⁸ A vidéki tabularios tisztségét sokszor a helyileg illetékes prótopapas (esperes) viselte. Törvénytudó voltát még külön is hangsúlyozta a *nomikos* jelző. A *notarius* ugyanis — minden jelző nélkül — egyszerűen csak írnokot jelöl. A tabularios-pap oklevélkiállító jogát szinte már intézményszerűnek látjuk, ha az egy püspökséggel áll kapcsolatban: „*Ιερὸς καὶ κληρικὸς καὶ ταβουλάριος ἐπισκοπῆς Νικωτέρων*” „nicoterai püspökség papja és klérikusa és tabulariosa”, vagy a város plébánosi hivatalához kötve találkozunk vele: „*Β. πρωτοπάπας τῆς μεγάλης καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ταβουλάριος πόλεως Λουκίδου.*” („Lukidos város nagy plébánia egyházának esperese és a város jegyzője, tabulariosa”).⁷⁹ A kisázsiai görög partvidék XII. és XIII. századi okleveles anyagá-

⁷⁴ „ἀπέχεσται τῆς ἐνεργείας τῶν κοσμικων ὀφφίκιων καὶ δουλείων”. Nomocanon, Tit. 8. c. 13, PG. 104, 1090; 119. 787—88.

⁷⁵ Nomocanon, i. h. MIGNE: PG 104, 1091; *περὶ συνήγορων* címmel MIGNE: PG 119, 783—86.

⁷⁶ GIANNINO FERRARI: I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli byzantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii-Byzantinisches Archiv. 4. Leipzig 1910. 8.

⁷⁷ Számolnunk kell a *ιερέως καί ταβουλάριος* összetartozásával és ez esetben az oklevél szerkesztését (*προστάξις*) végző Chrysoiánnés hivatal megjelölése nélkül marad.

⁷⁸ FERRARI: i. m. 9.

⁷⁹ FERRARI: i. m. 9—10, ugyanígy Sziciliában a XII—XV. században.

ból is hasonló tényekre figyelmeztető adatokat közöl Ferrari. 1257-ben Argyropolisban egy smyrnai diakónus az Argyropolis főjegyzője, a logothetés: („*διά χειρός διάκονου νομίκου Σμυρνῆς καί λογοθετου του Ἀργυροπόλου*”). De, hogy a tabulariosi gyakorlat egyházi hatóság mellé is szervezve lehetett mint Nikotériában, Smyrna is bizonyítja: („*ὁ ταπεινός διάκονος λογοθέτης καί ταβουλάριος τῆς μητροπόλεως Σμύρνης*”). A diakonos nomikos, a jogtudós diakónus mint tabellio nem egyházi feladatot látott el. A polgári élet, a civitas, a polis szükségleteinek érdekében hasznosította jogi és fogalmazási ismereteit. Egy bizánci jogi glossa a tabelliót, szinte klasszikusan, így határozta meg: az aki a polis okleveleit írja, kit többen nomikosnak mondanak („*ταβελλιων ὁ τα τῆς πόλεως γραφῶν συμβολαία, ὁ παρα τοῖς πολλοῖς νομικός λεγόμενός*”).⁸⁰ Tevékenységük különben leginkább vagyónátruházási (paradosis) ügyekben nyilvánul meg. Az általuk létrehozott oklevélfajták leggyakoribb minősítései ezért a carta traditionis és traditio per cartam-nak megfelelően: *παραδωτικα γραμματα, γραμμά χαριστικον, δωρεάτικον* vagy *παραδῶσις δι' ἐγγράφον*.⁸¹

Erősen tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a tabularios nomikos e sűrűn igénybe vett szolgálatai már önmagukban elegendők voltak a közhitelőség minden kellékének biztosítására. Ha valaki a középkor végi császári vagy pápai közjegyző, imperiali vagy pontificali auctoritate létrejövő autenticitását visszavetíti a korábbi középkorra, akár a XI. és XII. századra is és azt — Magyarországon kívül — általánosnak mondja, ezt a tévedést el nem kerülheti. A középkor végére megszilárduló, sőt véglegessé, nyugat-európai közjegyzői gyakorlat e századokban, melyek hazai írásbeliségünk és írástudóink létének alapvetését látták, csaknem egész Európában ismeretlen.⁸² De nem tud róla a római jogi írásbeliséget és annak alapját, a római törvénytudást, legnagyobb teljességében őrző bizánci jogi kultúra sem. Ellenben láttuk, hogy a római magánjogi írásbeliségnek és termékének, a magánoklevélnek létrejöttével, a tabellio *technikai* szerepe mellett, a jus actorum birtokában levő magistrátusnak, különösen a muni-cípium kúriájának, általában a hellenisztikus jogi gyakorlat területén, a *topoi demosioin*ak, mint hitelességi helynek, az acta vagy a gesta őrzési helyiségeinek, az *archeion*nak milyen nagy szerepe van.⁸³ A személyi vonatkozásokat illetően pedig ugyanígy megtudhattuk, hogy a teljes jogbiztonsághoz (*εἰς πλειόναν ἀσφαλείαν*) megkívánható a topikoi archontes, a helyi előkelőségek jelenléte. A *közhitelőség, demosiosis több ember, egy intézmény hitelén (fidedignitas, axiopistia)* nyugodott. És nem volt ez másként a már velünk érintkező Bizánc történetében sem. 1040–1050 között a Bariból

⁸⁰ FERRARI: i. m. 79.

⁸¹ Uo. 96.

⁸² Ferrari is így foglalja össze az e korszakban (XI–XIII. sz.) gyűjtött tapasztalatait: „Nemmeno all'epoca della quale ci occupiamo la concezione moderna era ancor giunta a completa maturazione; non pare che in massima il notaio da solo potesse imprimere all'istrumento la fede publica, giacche probabilmente sempre ispirandosi all'antica idea romana che richiedeva la insinuatio, ossia la cooperazione di un magistrato munito del ius actorum, esigevasi come vedemmo, l'intervento di speciali magistrati e dignitari...”

⁸³ L. STEINWENTER: Beiträge. (30. j.)

való Oristos (*διά χειρός Ὁρίστον Βαρέως*) az odahívott és alulírott előkelő tanúk (*αρχόντων μαρτύρων*) szeme előtt állítja ki az oklevelet.⁸⁴ Általában hitelre méltó tanúk jelenléte szükséges: „*ἐνωπιον καλων καὶ ἀξιοπιστων μαρτύρων*”. A démosiosishoz megkívánt tanúskodás a helyi előkelőségek részéről, ez utóbbiak különleges kvalifikáltságát is megköveteli. Hitelt érdemlő férfiaknak kell lenniük: „*παρά των ἀξιοπιστων ἀνδρων*”.⁸⁵

A Komnenos-kortól kezdve az archonok egyházi előkelőségek, a székes-egyházak klerusának első tisztségeit viselők lesznek, kiknek jelenléte (*παρουσία*) az oklevél teljesebb garantálását jelenti: „*ἐπι παρουσία τῶν θεωφιλεστῶτων κληρικῶν καὶ ἀρχόντων τῆς ἀγ. μητροπόλεως Σμύρνης*”. (a legszentebb szmirnai érseki egyház istenszerető klérikosainak és méltóságainak jelenlétében).⁸⁶ Hogy kik voltak közelebről ezek az archonok, különböző oklevelek sorolják fel: a kincstartó (*σκενο-φυλαξ*), a prokurátor (*πρωτεκδικος*), a fő-ekonomus (*μεγα οικονομος*), a főénekes (*πρωτοψαλτης*), a *πρωτοπαπας*, sőt maga a metropolita is.⁸⁷ Az egyháziak archoni tisztségei azonosak az egyházi hivatalok fogalmával, mondja tehát Theodoros Balsamon, a nagy bizánci kánonista („*Ὁφικία μεντοι ἐκκλησιαστικα λέγονται τα ἀρχοντία*”).⁸⁸

I. Manuél idejében, amikor a basileus rokona Béla herceg, Alexiosz néven trónörökösként nevelődött, lett nomophylax a Hagia Sophia diakónusai közül való Theodoros Balsamon. Akkor már a patriárkátus chartophylaxa volt, a XII. században igen virágzó bizánci kanonisztika három fedelmének — Ióannész Zonarasz, Alexiosz Arisztonosz mellett — egyike, de még két társát is felülmúlta.⁸⁹ Maga is betöltötte az oikumenikos pátriárka „nagy egyházában” a chartophylaxi tisztelet. Teljesen illetékesen tájékozathat tehát minket e hivatal (ophikion) természetéről.⁹⁰ Az elnevezés a pergamen oklevelek és hivatalos könyvek őrzéséről veszi eredetét (*ἐκ του φιλάττειν μεμβράνας ἤτοι κωδίκια*). Ezeknek ő a legjobb ismerője és a bennük foglaltaknak biztos tudója. Így azután képes a püspöki jogokat bölcsen érvényesíteni (*ἐπισκοπικων δέ δικαίων φροντίστης ἀξιωμαχος*). Valóban ő a pátriárka szája és keze (*τον πατριάρχου στόμα καὶ χεῖρ*).⁹¹ Ebből következik, hogy a chartophylax áll az egész pátriárkai írásbeliségi apparátus, különösen a 12 közhitelű pátriárkai jegyző (*πατριαρχικὸν νοταριοὶ ἀνοπιστιαν ἐχόντες*) élén.⁹² De alája tartoznak a nagy egyház 31 ophphikionjának felsorolásában a második taxist képező kancellária tisztviselei is: a protonotários, a logothetés, a kanstrisios, a repherendarios, a regisztratura vezetője, a *ὀπομνήρατων γραφός* és a 31. rangot lefoglaló primikerios tón patriarchikón

⁸⁴ FERRARI: i. m. 55.

⁸⁵ Uo. 84.

⁸⁶ Uo. 83.

⁸⁷ Uo. 84.

⁸⁸ MIGNE: PG 137, 540.

⁸⁹ BECK: Die Kirche... 655—57; 1185-ben antiochiai pátriárka lett, de székét nem foglalta el. Művei MIGNE: PG. 137—38. és a 104. és 119. kötetekben.

⁹⁰ L. Meletai c. művét, MIGNE: PG 138, 1013—1076. Különösen 1033—1052, hol a prótekdikos és a chartophylax hivataláról van szó.

⁹¹ MIGNE: PG 138, 1040.

⁹² MIGNE: PG 138, 1044.

notarión is.⁹³ Fontos egyházi iratok, a synodusi levéltárból (*συνόδικον σχεδῶριον*) vett másolatok a chartophylax pecsétje és aláírása által nyertek hitelesítést.⁹⁴ A pátriarkai adminisztráció élén áll és bár az első taxis negyedik helyét foglalja csak el a chartophylax (a megas oikonomos, a m. sakellarios, a m. seuophylax is megelőzi), egészen kivételes megtiszteltetésben is lehetett része. Ha a pátriarkát képviseli, diakónus létére is a főpapok (metropoliták, püspökök) előtt ül („διάκονος ὦν . . . προκαθίηται τῶν ἀρχιερέων”).⁹⁵

Nomophylax, tehát a jogi oktatás irányítója azért lehetett a cartophylax, mert sokirányú, jogszolgáltató, igazgatási és tanácsadói tennivalói között, a nem kodifikált bizánci egyházjog sokszor hiányos anyagával kellett dolgoznia. Tételes törvény, írásba foglalt intézkedések, munkájában nem igen segíthették. A Nomokanon is mindjárt az elején felveti a consuetudo és a lex, a synetheia és a nomos egymáshoz való viszonyának kérdését. Ha nincs írott törvény (*νομός ἐγγράφος*), akkor a szokásjog kérdező meg, ha ez sincs, jogi analógiát kell keresni, végül a joghoz kell fordulni, „mellyel Róma város él”.⁹⁶ A „nagy egyház” chartophylaxát az írott és nem írott jog, kánonjog és római jog ismerete, valamint gyakorlata, nem közönséges jogásként állítják elének. Bizonyára méltót arra, hogy a Szt. György kolostorban elhelyezett törvénytani iskolát igazgassa. Ezek az ismeretek kétségkívül megvoltak Theodóros Balsamónban, I. Manuél nomophylaxában. Hogy azután Manuél két fontos intézkedésének meghozatalában része volt-e, nem tudjuk, de talán nem ok nélkül feltételezhetjük. A két intézkedés a császári kancellária jelentőségének emelésére vonatkozik. Az egyik a kancellária fejét, a prótasékretist, polgári perekben bíraskodási joggal ruházta fel. Másik rendeletével Manuél császár előírja, hogy a császári bíróság elé pert egy deésis (*petitio*) útján terjesszenek (1166).⁹⁷

*

534-től 1169-ig tartott — mondja Scheltema — a jogforrások folyamatosága a kelet-római birodalomban, Justinianustól I. Manuélig.⁹⁸ 1169-ben lép a justinianusi kodifikáció teljessége helyébe, az eredetileg csak a jogi oktatás szolgálatában, Bölcs Leó rendeletére összeállított *Basilika biblia* császári könyvek hatálya.⁹⁹ Theodóros Balsamón volt ismét az, aki egy, a patriárka és az amaseiai érsek közötti jogvitában már a *Basilika* és nem a *Codex* szerint formálja szakvéleményét.¹⁰⁰

⁹³ MIGNE: PG 119, 923—25 és BECK: Die Kirche... 120; BRÉHIER II. 505—06.

⁹⁴ MIGNE: PG 138, 773.

⁹⁵ Uo. 541; L. még E. HERMANN: Chartophylax, DDC. III. 621—26.

⁹⁶ MIGNE: PG 104, 981—86. Nomocanon, Tit. I. c. 3. vö. Dig. 1, 3.

⁹⁷ BRÉHIER: i. m. 357.

⁹⁸ H. J. SCHELTEMA: An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft, II. Das oströmische Reich. Institutet for sammenlignende Kulturforsning, Series A: Lectures XXIV. Oslo 1958. 128.

⁹⁹ „Formell gesehen aber endet im Jahre 1169 die Geltung des justinianischen Rechts und traten die Basiliken Leos des Weisen an seine Stelle...” uo. 131.

¹⁰⁰ SCHELTEMA: i. m. 130.

Ebben, a bizánci udvart állandóan jogi kérdésekkel foglalkoztató néhány évben tartózkodott Manuel környezetében az egy ideig despotés Alexios: a későbbi *III. Béla*. Moravcsik megírta már, hogy a trónutódlásra nevelt herceg a császár megbízásából részt vett egy nomokanón megalkotásában.¹⁰¹ Ilyen ismeretek, ilyen tapasztalatok birtokában látott hozzá Béla hazája trónján a jogi írásbeliség ügyeinek rendezéséhez.¹⁰² A magánjogi kötelem és más instrumentum — quod inter legitimas contractum est personas — intézményeként nem vehette igénybe a még nyugaton — Itáliában — is csak kialakulóban levő újabb típusú notariatust.¹⁰³ *Állandósultabb, klasszikusabb római formában* volt ismert előtte az axiopistia, a fidedignitas (a gesta municipalia leszármazottja, a városi oklevél mellett). A démosioi topoi, a *loca publica* bizánci kiadványában látta, országa lakosai hiteles contractusának példáját. S mert a kor *bizánci* gyakorlata megőrizte a konstantini és még a keresztény császárság előtti idők *vallási testületben* konkretizálódó axiopistiáját, ezért — és nem a bevezetőben idézett vélemény szerinti állandó magyar elmaradottság következtében — ruházta fel *a királyi egyházakat a fidedignitas különleges előjogával, s tette őket hiteleshelyekké.*

¹⁰¹ 1166-ban vett részt egy zsinaton, melynek egy nomokanónját mint a császár veje és képviselője jóváhagyta: MIGNE: PG 140, col. 252. vö. MORAVCSIK GY.: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle) Byzantion 8 (1933) 557; Les relations outre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades. Revue des Études Hongroises 8—11 (1933) 305; új lenyomatban: Studia Byzantina. Bp. 1967, 307, ill. 317; továbbá ua.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1952. 79—83.

¹⁰² A veszprémi káptalan 1181-i hiteles kiadványát említi SZENTPÉTERY: Magyar oklevéltan 122; ezt bizonyítja, hogy az intézmény elvi alapjai tisztán állottak már a király előtt 1181-ben és ezért rendelkezünk már ebből az évből a gyakorlati megvalósulás példájával.

¹⁰³ L. a 42. jegyzetet.